

דמות יהדות המזרח בסיפור העברי הקצר

מקובל לחשוב, כי מי שמדבר על מרכזי הספרות העברית בדורות האחרונים, מתכוון לספרותם של אשכנזים, ומלבד סופרי איטליה והולנד בחקופת ההשכלה, כמעט שלא נמצאו סופרים עברים מקרב בני שאר העדות, עד להעברת מרכז ספרותנו לארץ-ישראל. נראה כי יסודה של דעה זו אינו רק במיעוט הספרות היפה הכתובה על-ידי בני-המזרח בדורות האחרונים, כי אם גם במיעוט מחקרים, ידיעות ונתונים על הספרות הזאת. המחקר מתמקד בספרות שצמחה באירופה ובארץ-ישראל.

נשמת הדברים

היעדר חוקרים בצד החרמת מסמכים, כתבי-יד וספרים יהודיים בארצות ערב, מצמצמת עוד יותר את ידיעתנו בתחום היצירה הספרותית של הספרדים ויוצאי המזרח. כתוצאה ממצב זה, מתברר שאפילו בוגר אוניברסיטה רואה בספרות עברית כדורותינו ספרות של אשכנזים על אשכנזים, והיוצא מן הכלל הזה רק מוכיח את הכלל. לא קמו סופרים רבים שההוויה היהודית המזרחית נמצאת במרכז עולמם. הסופרים ממוצא אירופאי לא הרבו לטפל בבעיות ובהווי ספיציפיים לבני-המזרח, אף כי יש לאלה תווים משלהם, וכאשר טיפלו בזה — קרה שתפסו גופי-דברים וחטאו לנשמת הדברים. מובן, כי ספרותנו עסקה בבעיות רבות, המשותפות לעם ישראל, לעדותיו ולדורותיו, והקיום יחדיו בארץ העלה נושאים משותפים לבני-המזרח ולאשכנזים. מי שתופס את ספרות זמננו כסיסמוגראף, המשקף נאמנה את הכוחות הסוציו-היסטוריים שהניעו את חיי היהודים בתקופה זו — בוודאי ער לכך, שסיסמוגראף זה תקפותו מוגבלת לקרקע שעליה הונח.

זעזועים קשים בחיי היהדות לא השאירו בו סימנים שישקפו אותם נאמנה. הווי בני-המזרח גדוש כיסופי-גאולה, לבטי עליה, היקרעות בין מזרח למערב, התרוקנות ישובים יהודיים עתיקים, התמוטטות מסורות, מחיקתם של גבולות מדיניים ויצירתם של גבולות חדשים. כל אלה מוצאים רק הו קלוש ביותר בספרות העברית. יחסית לתהודה של מאורעות דומים בחיי האשכנזים. גם לאחר נטיעת מרכז ספרותנו בישראל, נשארו פרקים מכריעים בחיינו בלי שום ביטוי ספרותי, או ניתן להם ביטוי ספרותי מצומצם ביותר. כך, למשל, חווית המפגש של יוצאי המזרח עם ארץ-ישראל

בשנות החמישים זכתה לביטוי קלוש בספרותנו. מה מעט נמצא על בעיותיה של האשה המזרחית המשכילה; על האינטלקטואל המזרחי, האוהב את תרבות מוצאו, קולט מתרבות המערב, ונקרע בין שתיהן; ומה מעט נמצא, למשל, שיכטא את הרגשותיו של איש-המזרח כאשר למצבו הסוציאלי-פוליטי בישראל – מעט, כיון שזו אחת מבעיותיה הגדולות של ישראל, אם לא הבעיה המכריעה.

משקל התמורות

נטיעת מרכז של הספרות העברית בישראל היתה כרוכה בשני שינויים: הגברת פעילותם של יהודי המזרח בתחום הספרות היפה, וחיזוק המפגש של סופרים אשכנזים עם תרבות ודמויות ספרדיות, דבר שהתבטא ביצירותיהם. תחילת השתל-בותם של יוצאי המזרח בספרות היפה במרכז שבארץ היתה בסיפור, שעיקרו תיאורי הווי (בורלא, שמי). מקרב הדור הצעיר של קיבוץ הגלויות קמים כאלה שמפרסמים שירה (כירוחם לוריא). התימנים משתלבים במאמר ובתיאור, אחרי-כן בפרקי הווי ובהמשך בנובלה (שרה לוי) וברומן (מרדכי טביב).

העליה ההמונית של יהודי המזרח בשנות החמישים מקימה מקרבם יוצרים חדשים הן בפרוזה והן בשירה. המעבר לארץ היה קשור לא רק במאמצי הסתגלות חברתיים וכלכליים, כי אם גם במעבר לשפה העברית כשפת דיבור ויצירה.

יש יוצרים שכתבו ופרסמו בערבית בארץ המוצא שלהם, המשיכו לכתוב בשפה זו בארץ, דיברו עברית במגעיהם הרשמיים וערבית ועברית במגעיהם החברתיים, קראו ערבית, עברית ואנגלית. בין אלה היו סופרים שיצירותיהם החשוכות נכתבו בארץ, בעברית, אם כי ראשית כתיבתם בערבית, בארץ מוצאם. אחד מהם הוא המשורר שלמה זמיר, שעלה לארץ בסוף 1950, בהיותו בן 21, ודיעתו בעברית מועטה. בארץ למד באולפן ופרסם קובץ שירים ראשון ב-1960.

יוצאי ארצות המזרח החמישים רוכזו במעברות ובישובי עולים אחרים. רבים המשיכו לדבר בשפת-האם שלהם. היעדר מכשירי תקשורת בישובים אלה. ריכוזם של עולים מאותה ארץ-מוצא יחדיו, המאבק הקשה על הפרנסה – כל אלה הכבידו על המעבר לעברית כשפת היצירה. בכל זאת, אלה שהתחילו ליצור בערבית עוברים במרוצת השנים גם לעברית. בין אלה: ששון סומך, שלום כתב, אהרון זכאי וסמי מיכאל.

בקשיים שנבעו משינוי לשון עם המעבר מארץ לארץ כבר נתנסו, כמוכּן, גם סופרים אשכנזים שיצירתם לפני עלייתם לארץ לא נכתבה עברית. הצעירים, שהגיעו לארץ בשנות החמישים בגיל רך, והתחילו לכתוב בישראל, כמו הרצל ובלפור חקק, לא נתקלו בבעיה של מעבר משפת יצירה אחת לאחרת. לעניין הגיל יש השלכות מבחינת נושאי הכתיבה. יוצר שעלה לארץ בגיל שבו החיים בארץ המוצא כבר השאירו משקע חזק בנפשו, נוטה לכתוב על חוויות מארץ המוצא ולא רק על חוויותיו בארץ (שמעון בלס, סמי מיכאל, שלום כתב ושלמה זמיר). יוצר, שעיקר גידולו בישראל, נמצא ביצירתו הדים מעטים מארץ-מוצאו (יואב לימור-חייק), או שלא נמצא ביצירתו כל הדים מסוג זה.

השפעת ארצות המוצא

הפעילות הספרותית המאורגנת בישראל, היא מבצר אשכנזי כמעט בלעדי מבחינת שליטה על אגודות ספרותיות, כתבי-עת, הוצאה לאור, והחלטות לגבי קבילותו של חומר לדפוס בתחום המחקר, היצירה המקורית וההוראה האוניברסיטאית. אף-על-פי-כן, כבר ניתן לדבר היום על סופרים ומשוררים מזרחיים לא רק מבני הישוב הוותיק. כי אם גם על אלה שעלו לארץ בשנות העליה ההמונית שלאחר קום המדינה. רבים מהם עוסקים בכתיבתם בנושאים מארץ המוצא, ולא רק בנושאים שמקורם בארץ. בתחום הסיפור הקצר, למשל, נראה סופרים מיוצאי ארצות המזרח שכתבו על עולמם בחו"ל. ארצות-המוצא המשפיעות הן: טורקיה, עיראק, תימן, פרס, לוב, טוניסיה, אלג'יריה וארצות אחרות. לעניין זה נזכיר לדוגמא את יהודה בורלא, עזרא המנחם, יצחק נבון, דוד סיטון, דוד ריקנטי, שושנה שכבו, יצחק שמי, יוסף בן פנחס עוזיאל, אליהו אגסי, משה אסלן, ניר שוחט, שמעון בלס, יצחק גלוסקא, מרדכי טביב, ישראל ישעיהו, יהודה עמיר, אברהם עמיצור, ר' פריגיא זוארץ, דוד פדלון-פלד ואפרים חדר. אם נתרכז בכני עדה אחת בתחום אחד, למשל, ביוצאי עיראק בשירה, נמצא, שמאז שנות החמישים יצאו מקרבם בין היתר שלמה זמיר, אהרון זכאי, צבי חקק, יצחק חורש, יואב חייק, דוד רבי, אמיל מורד, הרצל וכלפור חקק, שלום כתב, תקוה שוקר, יעקב שעיה ומתתיהו רצון. אם נזכור שמדובר בתקופה קצרה יחסית, ואם נביא בחשבון את הבעיות הכלכליות, החברתיות והתרבותיות של שנות העליה לארץ, נמצא שההישגים נאים למרות יחס הממסד, שאינו מעודד.

תפיסות עולם

יש סופרים אשכנזים, שהקדישו יריעה ניכרת מצירתם לנושאים ודמויות מעולמם של ספרדים (למשל, הזו, שכמה מיצירותיו הן ממיטב הישגי הספרות שלנו). לעומתם, יש סופרים ספרדים, דוגמאת א.ב. יהושע, שלא כתבו על ספרדים. וכבר נשאל א.ב. יהושע אם אין הוא סקרן להכיר את ההווי הספרדי שאביו, יעקב יהושע, חיירו ביצירותיו, והשיב: "...עברתי תהליך דומה לזה שעברו יהודים בחברה גויית, התכו-ללתי בתוך האשכנזים. רציתי להתכולל לחלוטין. לא רק בתקופה הנסיבות, אלא גם מרצון". כאשר נשאל אם הדבר אירע לו משום שהיחס הכללי אל הספרדים הוא כאל עדה נחותה, הוא משיב שם: "כן, גם משום כך." יש בתשובות אלו כדי לעורר מחשבות על סופר שנולד למשפחה ספרדית, אך לא חי בהווי של יהדות המזרח, על הצד הקהילתי והחברתי שלו. זאת — אף על פי שהוא מוסיף: "כיום אני שמח ונהנה מעובדת היותי ספרדי."

בהקשר זה כדאי להזכיר את דברי הזו: "אנו הולכים על עברי פי תהום מבחינת הלבנטיניזם! עלינו לנסות ולהביא לעדות המזרח את התרבות האירופית, איננו יכולים להיהפך לעם מזרחי. יש לי התנגדות גדולה לדבר זה. עברנו דרך של אלפיים שנה עד שנעשינו לחטיבה אירופית-יהודית, אי אפשר להחזיר עכשיו את הגלגל אחורנית ולקבל את תרבות תימן, מרוקו, עירק" ("מעריב", 14.9.66).
אחדים מסיפוריו של הזו על התימנים יכולים להדגים כיצד עמד מספר מחונן, בעל

מקום של חשיבות בספרותנו, בפני עולם זר לו במנהגים, באורח-חיים ובתפיסת עולם. הוא ביקש לתפוס את המיוחד בעולם שנגלה לפניו, אך לא תמיד הצליח לתפוס את המהותי והמיוחד באותו עולם. החתירה לתפיסת דמויות מעדות המזרח כמלאותן, על מניעי מעשיהן ומורכבות עולמן הנפשי, הסתיימה באחדים מסיפוריו בתפיסה שטחית של קווים אכזזיים. הישגים סגנוניים ושימוש בניבים מזרחיים פיקנטיים אינם יכולים לשמש תחליף לחדות רגישה בתפיסת העולם המתואר, ולא לפצות על ראייה שטחית, שאינה מצליחה לבטא את נבכי נפשן של הדמויות המתוארות. גם אצל מספרים אחרים ניכר לעתים מאמץ לחפות על שטחיות החדירה לעולמם של הספרדים על ידי ציור מומנטים חיצוניים, אכזזיים כביכול. מי שהציל את נפשו מנוטריוקונים וגימטראות, המייצגים כביכול את נשמת הספרים, ימצא את עצמו נסחף בנהר-נחלי חלכה וצ'אי וחוק, להודיעך גודל ימינו של הסופר.

המשקע הנותר

מה מבין הסיפורים של סופרים אשכנזים על ספרדים הפך לנכס של הקורא העברי, שאינו מתעניין בנושא בשיטחיות ובאינטנסיביות? האם קנה-המדה לבחירה בסיפור קצר ולהפצתו בצינורות שיגיעו לקוראים רבים היה ספרותי, או שמא היתה הכוונה להבליט ולייצג בהם את הטיפוסי לספרדים? האם הבחירה מעידה על חוסר פניות? האם היא מתכוונת להשריש או לשרש דעות קדומות לגבי ספרדים? האם נועדה הבחירה לקירוב לבבות, לפשרה בין הספרדים לאשכנזים, לגידול דור של צעירים ממוצא אשכנזי, שילמד לכבד את מורשתה של יהדות המזרח? נראה לי, כי אנתולוגיות שונות חטאו בכחירת סיפורים הדנים ביהודי המזרח הן מבחינת ההישג האסתטי והן מבחינת ייצוגו של ההווי הספרדי ביצירה ספרותית. אדגים זאת בשלושה סיפורים: "רחוב חובכי ציון" ליצחק שנהר, "רחמים" לחיים הזו ו"אורח לפסח" לשלום עליכם.

הסתה והשמצה

סיפורו של יצחק שנהר, "רחוב חובכי ציון" נדפס במקראה לפי תוכנית הלימודים בספרות בכתב-ספר תיכוניים בישראל, "ילקוט שירה ופרוזה". זה הסיפור המייצג את הספרדים במקראה, ותופס 25 מעמודיה. כליו הרופסים של הסיפור, תנועתו האיטית, הסכימאטיות שלו בתפיסה הדמויות והפיזור על פני דמויות רבות מדי — כל אלה לא עשו אותו ראוי להיכלל במקראה מצומצמת יחסית.

נותר להניח, שנושאו של הסיפור ותוכנו הם שהביאו לבחירתו. בסיפור זה נמצא את עזרא ששון, שמוצאו מבגדאד, קונה בארץ בניינים בזול ובשעת-כושר, הודות לרווחיו מריבית ומהשכרת בניינים.

"עזרא ששון פניו שחומות ואפו אף נשר. עיניו השחורות בולטות מחוריהן ותמימות מדומה מהלכת בהן שמן מזוקק". הוא מצליח במסחרו רק בגרמניה, על-ידי העמדת פני מסכן, והשמעת סיפורי-בדים, המעוררים רחמים. בישראל הוא משתקע במקרה ובכדי לטשטש את דלותו כימים עברו. לאחר שהחלוץ אליק, בעל התכונות הנשגבות והנערצות, נפצע, מנצל אותו ששון בצורה מחפירה. אך לא פסו אנשים טובים מן

הארץ, שכן באותו רחוב גר דוד מירסקי, אוהב נוי ואדמה, צמחוני החי על ירק-גנו, שבו הוא עובד יום-יום. הוא רגיש ותרבותי וגופו דק וגבוה. סילווייה, אשתו של ששון, יושבת על כרים אדומים בשיכול רגליים ומעלה עשן מפיה ומנחיריה. גוצה מסורבלת ושתקנית זאת, שאפה עשוי בקו ישר עם מצחה ועיניה מובלעות בין תפוחות לסתותיה, מפצחת גרעינים ברחוב. אך לא פסו נשים מעודנות מן הארץ, כי באותו רחוב חיה מרת מירסקי, והיא חולה וטובה וענווה. בימי נעוריה ברוסיה היתה חברה בתנועת המהפכה וגלתה לסיביר.

ז'אנט, בתו של ששון, בטלנית ריקנית, שחה שיחה עם לבקן אשכנזי, טורחת הרבה להתנאות, ו"אין דעתה מתקררת עד שריסי עיניה המכוחלות זוקפים עוקציהם כלפי מעלה, שפתיה וצפורניה שותתות דם." אך לא פסו צעירים טובים מן הארץ, שכן בנו הצעיר של מירסקי הוא נעים הליכות, תרבותי ונאמן לארץ, אם כי בכור בניו של מירסקי היגר לאמריקה.

מדמויות אלו מוציא ומשלשל שנהר את עלילתו, שנבחרה למען ילדי ישראל בבתי-ספר תיכוניים: ששון ינסה לקנות את נחלת מירסקי במתק-שפתיים, בהסתה, בעזרת סרסורים וכיוצא בזה. אחרי מות רעייתו מוותר מירסקי על נחלתו, לדאבון ליבן המעושה של ששון.

נורמות של הערכה

"רחמים" של הזו הוא סיפור קצר שעל ברכיו נתחנכו כבר דורות של חלמידים. יש ציפיה מראש שהתלמיד יכיר במעלותיו של רחמים, העולה מכורדיסטן. אך נשאלת השאלה, לפי אילו נורמות מצפים להכרה כזאת? כיצד יעריך קורא משכיל את מנשקה בזפרוזוני הסובל, קובל, מתייסר, מחטט, מגיע לשיאי מרידות ויודע את ההתחטאות הגדולה, נאבק בדרכו שלו אם אידיאולוגיות וכיצד יעריך לעומת זאת את רחמים? מה מעורר בתלמיד סגנון דיבורו של רחמים: "יש לך אש?" או "אין לך אש?" או "כל יש, לא יש, יש נו אש", יש לו "שבעה תרנגולות...כולם עושים ביצים, ביץ ליום, ביץ ליום..."

במציאות הארץ, כשכל כך מעט ספרות מעצבת את ארחות-החיים של יוצאי המזרח; במציאות חברתית של דעות קדומות והבדלים סוציאליים בולטים, מה האפקט שיש לסגנון זה שמיוחס לרחמים על תלמיד בשנות-העשרה שלו? כשרחמים נשאל כמה נשים יש לו, הוא משיב: "שתיים, יש שתיים, — שטח ידיו כלפי מעלה, כאומר: "כו רואה, אין לי אלא שתיים." רחמים, המבין ובקי בחמורים, פיתח לו, כללים משלו: "מפני חמור רע ואשה רעה, אמר, זיקנה קופצת על האדם, ואילו חמור טוב ואשה טובה אין טוב מהם בעולם."

מנשקה מדמה לעצמו איך חי רחמים בביתו, והוא רואה בעיני רוחו תמונה זאת: "התינוקות, ערימה מעורבת של תינוקות, נחלית עליו מכל הצדדים ורועשים. הנשים...רבות בשבילו ביניהן. שתיהן כבודות הן כשתי ערוגות גדולות מלאות פרחים... כזווית מוטל אביו תחת תלוליות של סמרטוטים, זקן וימיו קרובים למות..." טוב-לכו של רחמים, שורשיותו, גבריותו, אהבתו לכתו החולה, תפיסתו המהירה את אחת מנקודות התורפה של בזפרוזוני, הווה אומר רווקותו, השפעתו הרבה על מנשקה

בזפרונוני והצלחתו ההדרגתית לדובב אותו ולהקל עליו — כל אלה מדברים לכאורה בזכותו של רחמים.

אך נשאלת השאלה, ביחוד לאור הספרות המועטת מחיי הספרדים, אם הקורא לא יזכור לו את לשונו העילגת, שתי נשותיו, האנאלוגיה שלו בין אשה לחמור וכיוצא בזה מטעמים, שנועדו לממש את היומרה בדבר עיצוב דמות והווי של הכורדים. למנשה בזפרונוני ניתנו לבטים ועינויי־נפש, שיש בהם ככיכול עומק ומאבק וייסורים ממרקים. לרחמים ניתנו שתי "אשו", "ביץ" וחמור. במהדורות רבות, במשך שנים על שנים, תוארו הנשים בפני התלמידים ככריות כבדות, שהן "כשתי מיטות וכמיני ערוגות עשויות לזריעה". את התיאור העדין הזה שינה הזו במהדורות מאוחרות. במקומו בה תיאור חדש: "שתייהן כבדות הן כשתי ערוגות גדולות מלאות פרחים". כמה כבוד הדדי, פשרה, הבנה משיג סיפור כזה? מהו המשקע שנתר בקורא הצעיר באשר לעומק לבטיו של רחמים, עומק רגשותיו כלפי נשיו ושאיפתו להיטיב את חיי ילדיו? הזו מתאר אותם כ"ערימה מעורבבת של חינוקות" במעמד סכס, "המוטל תחת תוליות של סמרטוטים". זה הכל.

אורח־פורח, משמע ספרדי

דוגמה שלישיית לסיפורים קצרים, שנבחרו לייצג את עולמם של בני המזרח במקראות שונות, ישמש "אורח לפסח" מאת שלום עליכם. ועד החינוך היהודי בניו־יורק הוציא "מקראה בספרות העברית החדשה" שמטרתה להדגיש את "המאור של ערכי היהדות". במקרים רבים, זה הסיפור היחיד, שקורא תלמיד יהודי אמריקאי על ספרדים. לכושו של האורח, מצנפתו הגבוהה והבגד הטורקי המפוספס לו, וכן מבטאו, מעוררים גיחוך בילדים. הילד־המספר ומשפחתו מארחים את האיש, מוקירים ומכבדים אותו, והוא מספר להם, לפי "תרגום" דבריו על־ידי האב על ארץ יהודים נפלאה ורחוקה, שבה הוא גר, ו"ספרדים יקראו ליהודי הארץ". בני המשפחה מתעוררים לאחר ליל־הסדר, והנה האורח נעלם, ועמו כספם, כלי־הכסף והתכשיטים שלהם.

מוכן שהילד פורץ בככי תמרורים על אבדן החלום יותר מאשר על הגניבה. אולי, בהרכה רצון טוב ובדוחק רב אפשר לטשטש את אופיו של הסיפור, כהופעתו במקראה, ולומר שהאורח מתחזה כספרדי, או שהאב חושב שהוא ספרדי. הסיפור במקראה השמיט תעלול אחד של האורח, ששלום עליכם סיפר עליו: בליל הסדר הביט האורח בחיכה רבה במארחיו, כולל הבתולה ריקל שעשתה בכיתם. בבוקר מתגלה, שעם הכסף, כלי־הכסף, התכשיטים והאורח שנעלמו — נגנבה גם הבתולה ריקל. ההשמטה במקרה "מורידה" כתם אחד מן הספרדי האורח, ומשאירה את כל האשכנזים כולל הבתולה ריקל ללא רכב...

אשר להישגים האמנותיים בשלושה סיפורים אלה, אני סבור שהם רחוקים מהיות גולת־הכותרת של הישגי הסיפור הקצר הן בספרדים. ומאחר שאין אדם נידון ונשפט על כוונות, והכוונות נסתרות הן, לא אשאל מה הניע את עורכי המקראות לבחור בסיפורים אלה. לא קשה להצביע על סיפורים קצרים, שיכלו להיבחר במקום שלושת הסיפורים שהזכרתי, ולמלא ארבעה תנאים:

- (א) הסיפורים שיוצעו יהיו בעלי רמה אומנותית גבוהה ביותר.
 (ב) כתובים על-ידי סופרים מבני-המזרח.
 (ג) דנים ברמויות והווי מזרחיים.
 (ד) משרים הרבה יותר הבנה הדדית בין העדות השונות ומחזקים את סיכויי הפשרה בין תרבויות שונות בארץ.

התייחסתי כאן לשלושה סיפורים ספציפיים, בלי להמעיט בהישגים של מכלול יצירתם של שלושה מסופרינו החשובים: שלום עליכם, שנהר והזו. אכן, יש אפשרות שספרותנו תתרום למיזוג העדות, להבנה, להתקרבות ולהתלכדות לעם אחד, כפי שהבהיר ישורון קשת. הטיפול בספרדים בספרותנו מכוסס לרוב על תפיסה סטריאוטיפית. כשיתחיל הרוב הדומם בארץ להשתלב יותר ויותר בספרות, יש לצפות ליצירות שתתמקדנה בנושאים סוציאליים, דבר שרישמו כבר ניכר ביצירותיהם של סופרים מבני המזרח שעלו לארץ בשנות החמישים, כמו: שמעון בלס, סמי מיכאל, ניר שוחט ואלי עמיר.

התפיסה הסטריאוטיפית

כאן אזכיר שתי דוגמאות לתפיסה סטריאוטיפית לגבי ספרדים: "הענקה" חזרת ונשנית של תפקיד עוזרת-בית לאשה הספרדיה, ותפיסת הגבר הספרדי כאלים ומפליא מכותיו בבני משפחתו. כך, למשל, "רומיה" ליעקב שטיינברג, "סאלימה" להזו, אסתר מעדני ב"נשמתה של אסתר מעדני" לשנהר, "לולו" של חמדה בן-יהודה — כולן עזרות-בית ("הרגל" זה עבר בהדרגה גם לכתיבתם של סופרים מבני עדות המזרח, כגון ב"מן המערבולת", "יום שישי אחר-הצהריים", ו"עזרות בית" לבורלא, "בן סורר" לגלוסקא ו"כינורו של יוסי" לטביב).

לתפקיד זה של עוזרת-בית השלכות שונות על התפתחותו של הסיפור העברי הקצר, המספר על האשה הספרדיה, כמעורבת בגניבה או על נסיונות לפתותה ולנצלה לצרכיו המיניים של בן בעל-הבית. לעתים זה רקע נוח לגלות את גודל-לבכם של המעסיקים, לרוב אשכנזים, שלמרות גדולתם רכה ענוותם והם מגלים נדיבות, אמן ופתיחות לעזור ("רומיה" לשטיינברג, "סאלימה" להזו, "לולו" לחמדה בן-יהודה). בכלל, תפקיד של עוזרת-בית מביא לזימון אשכנזים וספרדים יחד, ולעיתים זה מספק את התנאים לשליחתם החינוכית של האשכנזים כלפי הספרדים ("נשמתה של אסתר מעדני" לשנהר).

שימוש של הגבר הספרדי בכוח פיסי כלפי ילדיו ואשתו אף הוא שכיח בסיפורים אלה. כך, למשל, מכה האב את ילדיו ואשתו ב"למוטב" למילא אוהל, הקצב ב"אליהו הקצב" לחורגין מכה את בנו, וכן עושה רפול ב"אצל הדוד רפול" לחורגין; כך נוהג האב לגבי בנותיו ב"נשמתה של אסתר מעדני" לשנהר, וכך עושה עמרם קורח לבנו ב"חבלים קשים" לגלוסקא. אין אלו מכות שנסיבותיהן נותנות להן צידוק. גם "מצליח הנגר" של קמחי משתמש בכוח כלפי בתו והסבל מבוכארה פוגע בפיו ובגופו בסבל מבולגריה, ב"שני סבלים" לשחר.

"בן-עזאי התימני" של אריאלי מוכן לאיים במכות כדי לזכות בקרובה יתומה קטנה

כאשתו. אפילו הבעל ב"כינורו של יוסי" לטביב מפליא מכותיו כאשתו. בעלה של "סאלימה" בסיפורו של הזו מכה אותה ומבזבז כספיו על יין, קלפים וגושים. בעלה של "לולו" לחמדה בן־יהודה מפליא מכותיו כאשתו ללא סיבה. בעלים מכים את נשותיהם ומתאכזרים אליהן בציבור, "באופק נטווי" להזו; אצל חורגין "חכם יצחק עושה שלום" בין אשתו לכלתו וכנו כשהוא תופס את האחרונים באזניהם וכך מובילים מביתם לביתו. כל אלה דוגמאות אחדות מני רבות. אבל אם קורה, שבעל אשכנזי מכה את אשתו התימניה כמו ב"זיתים פצועים" לגלוסקא, הרי זו רק תוצאה של התרופפות נפשית שלו עקב מלחמת ששת־הימים. כשרומיה אשתו, מצליחה להשיבו לאיתנו בעזרת סעדיה והוא נרפא ממחלתו, שב הוא לייחסו הטוב והאהב כלפיה.

גיבוריו של ברנר

סטרייטיפים כאלה יסודם ביחס של זלזול כלפי ספרדים, שהספרות משקפת אותו. ברנר, ב"מכאן ומכאן" שם כפי המספר דברים ברורים: יהודי המזרח אינם ראויים כלל להיכלל בגרעין היהודים בארץ. לפידות פונה אל המספר וזה מגיב על דבריו: "ד... לנו האלפים שישנם כבר פה... צריך שהגרעין יהיה טוב. בימי שיבת בבל עלו רק..."

— עשר יוחסין... אני מפסיק בקוצר־רוח.

— ארבעים ושנים אלף. ועזרא הסופר אתם. כחצי מן הסכום הזה יש לנו כבר במושבות, אם נצרף גם את הישוב הפועל שבערים. ועכשיו קח יהודי־המזרח... — איני שד, שאקחם! — הולך רוחי וקצר עוד יותר."

גיבורו של ברנר, דיאספורין, סבור שהספרדים הם עם אחר. גם אם תהיה בארץ שפה אחת, אין לכך ערך, שכן עולים נוספים לא יבואו. "אז בכלל... בכלל... מה תועיל השפה האחת? שפה אחת למי? לי ולספרדים? מה לי ולספרדים? וכי באמת אנחנו לאום אחד עמהם?... אמור מה שתאמר: לפי דעתי, זה כבר עם אחר."

טומארקין, הקורא את מאמרו של אובר־עצות, מתנגד לקביעת כמה מדבריו בדפוס, ובן־חפשי מוסיף לנימוקיו: "בפרט, אם לזכור, שעתוננו קוראים גם הספרדים". יש להדגיש, כי לעתים המחבר מעצב יחס של אי־הזדהות מצדו כלפי המספר, כשהסיפור כתוב בגוף ראשון, או כלפי אחת הדמויות, כשאלה משמיעים דברים מעליבים במידה חריפה באשר לספרדים. כך, למשל, המחבר ב"נשמתה של אסתר מעדני" לשנהר אינו בהכרח מזדהה עם יחס העליונות הפוגעני של ה"דוקטור" וה"דוקטורית" מגרמניה כלפי ספרדים, כעוד שהאינפורמציה עליהם מועברת על ידי דמות מהימנה של מספר, אסתר.

המחבר ב"קב חרוכין" של אותו סופר אינו מזדהה עם מנהל המעברה, הפוטר את האב הדואג בשל העדרות ילדו במליצות מנופחות עד איוולת. המחבר ב"ויהי אור" לכר־יוסף אינו מזדהה עם חנה האשכנזיה, הרואה בספרדים פרימיטיביים, כוחלת בהתנהגותם, נזהרת שלא יאכדו את צלם האלוהים שלהם, ויהפכו למנוולים ולפראי

אדם לאחר שתיית כוס בירה, שונאת את הלכלוך והריחות המעופשים בכתיים.
"...חיות ובהמות... איגואיטים שפלים ופראים מן הג'ונגל".

נהפוך הוא, עזרא דהאן מצטייר כבעל מידות נעלות משלה. המספר ב"נפל הגורל"
אינו מזדהה עם דברי העלכון של ילינקה הפולניה כלפי בעלה בן-קיקי בסיפור של
הזו.

המספר ב"בן-עזאי התימני" לאריאלי אינו מזדהה עם היחס המשפיל והמפלה של
הקולוניסטים האשכנזים כלפי התימנים. המספר ב"דברים שבטבע האדם" לשחר
אינו מזדהה עם דברי האחות החורגת על התימנים. כדוגמה אחרונה מסיפוריו של
יצחק גלוסקא, סופר ממוצא תימני — אזכיר שהמספר ב"הכר שפקע" ודאי אינו
מזדהה עם עלבונותיו של איתן כלפי רומה, או עם דברי הנאצה העדתיים של ההורים
הספרדים והאשכנזים בסיפורו "בחבלים קשים".

שלילה עצמית

גם סופרים ספרדים תיארו, דמויות שליליות של ספרדים לעתים. יש שדמויות
שליליות אלו הן משניות, ויש שאלו הן הדמויות המרכזיות. הבעלים ב"כינורו של
יוסי" לטביב, האשה ב"מעשה נורא" של בורלא, הבעל "בסובכתו בכחש", שמעון
הבסון בצעירותו ב"כה בחצר", מאיר מוואס וביחוד ג'מיל שומלה ב"מן המערב
כולת", ה"יוד" ב"יום שישי אחר הצהרים", סניור דוד פורילו ב"בעטיו של ממון",
עוזרת-הבית האחרונה ב"עוזרות בית" — כל אלו הן דמויות שליליות בסיפורי
בורלא.

דמויות בספר "שווים ושווים יותר" לסמי מיכאל, ב"המעברה" של בלס הן דמויות
שליליות של בני המזרח. אך אלה הן דמויות של יחידים, אינן מייצגות עדות שלמות.
השלילי אינו כרוך בהצבת "אביונים" ו"משלטים" עדתיים בעלי יומרה לייצג או
לשקף את כלל ההווי. עיצובן משיג אפקטים של מהימנות סיפורית, שכן המספר אינו
נחפס לקוטב ההכללה של דמויות ששכחן נקבע על ידי עצם מוצאן.
יש תדמית ריאלית, ויש תדמית שהיא פרי-יצירה ומתגבשת מתוך הדמיון. התדמית
האחרונה מייצגת נקודת-מבט מסוימת, המדגישה אפקטים מסוימים של המציאות,
אינה משקפת אותה באופן כוללני-אובייקטיבי, והיא משפיעה עלינו. יוצר התדמית
יכול לכוון, להדריך ולעצב את דרך ראייתנו את המציאות. אנו נוטים לחפש את
זהותנו בתוך קבוצה ולהעריך את עצמנו גם לפי הבכואה המעוצבת שלנו. כשתדמית
מעוצבת שוב ושוב באותה דרך — אנו מפסיקים לשאול שאלות לגביה. שליטה על
תדמית היא שליטה באנשים. קביעת תדמית ירושה לספרדים אינה רק גורם לזלזול
בספרדים מצד מי שאינו ספרדי, אלא גם גורם להתבטלות עצמית ולעיקום התדמית
העצמית של הספרדים.

* * *

סקירת כוללת סופרים שונים מבחינת הישגיהם. נידונו סיפורים של סופרים ספרדים
ואשכנזים, סופרים שקנו להם מקום בכותרת-המזרח של ספרותנו משניים מבחינת
ההישגים הספרותיים שלהם; סופרים שכבר אינם בחיים וסופרים שמוקדם להכריע

לגבי הישגיהם מפני שמזומנות להם עדיין שנים רבות של כתיבה (ליד שם סופר המוזכר בפעם הראשונה ציינתי את שנת הולדתו ומוצאו), סופרים שהספרדים מופיעים בסיפוריהם באור חיובי וכאלה שסיפוריהם מעצבים שוב ושוב דמויות ירודות, אפלות, מנוונות ומרשחתות. היקף הסופרים, הסיפורים והאספקטים הנידוּנים בהם משקף את דמות בני המזרח בסיפור הקצר.

רומאנים אני מזכיר כאן רק כבדרך־אגב והעיון בהם, שישלים את התמונה יעשה במסגרת אחרת. העיון בסיפורים אינו פורמאליסטי שכן הכוונה היא להדגיש את ה"מה" — מה כתוב על הספרדים בסיפורים אלה. לפיכך העיון מתפרש לרוחב, ואינו שווה לצורך דיון כאמצעים האמנותיים של הסיפורים. במקומות רבים אני משתמש במובאות מתוך הכתוב משום שהנושא רגיש וחשוב להביא דברים בשם אומרם כפי שאמרם. המובאות מתארות אספקטים שונים שמצטרפים לכדי עיצוב הדמויות המתוארות על ידי הגדרתן, תיאור של מעשים יוצאי־דופן, תיאור חיצוני של הדמויות, סיבתן ותולדותיהן, נוהג והליכות שלהן, דרך דיבורן ותכנון, וחיי הנפש להן.

שבט ועם

במה לספרות ולמחקר היסטורי וחברתי
של יהדות ספרד והמזרח בישראל ובתפוצות

סדרה שניה ד (ט)

העורך:

דוד סיטון

ראש המערכת:

משה-ג'ורא אלימלך

הוצאת ועד עדת הספרדים בירושלים

בשיתוף עם

הפדרציה העולמית של קהילות ספרדיות בישראל
המחלקה לקהילות ספרדיות בהסתדרות הציונית העולמית
והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות

תשרי תשמ"א, ספטמבר 1980